

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
ALAPKÉPZÉS

Érzékenyítő programok a középiskolában

Konzulens:
Örkény Antal

Készítette:
Pál Borbála
ABSRTTH
Szociológia szak

2014. április

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom a Menedék Egyesület, a Labrisz Leszbikus Egyesület, a Haver Alapítvány és az Uccu Alapítvány önkénteseinek és projektkoordinátorainak, akik a kezdetektől fogva nyitottan és lelkesen segítettek a munkámat, és lehetővé tették, hogy meglátogassam az érzékenyítő foglalkozásokat. Külön köszönet a segítségért Hetzer Katának, Horváth Katalinnak, László Flórának és Tordai Bencének.

Köszönöm Váradi Lucának a kezdetekhez nyújtott ötleteit, illetve konzulensemnek, Örkény Antalnak szakmai támogatását és segítőkészségét.

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	1
2. ELMÉLETI KERET	3
2.1. FOGALMI ÁTTEKINTÉS	3
2.1.1. Az előítélet fogalma	3
2.1.2. Előítélet csökkentés és érzékenyítés	4
2.2. AZ ELŐÍTÉLET-KUTATÁS FŐBB IRÁNYZATAI	4
2.2.1. Allport tanuláselmélete	5
2.2.2. Tajfel társadalmi kategorizálás és társadalmi azonosságérzet elmélete	7
3. ELŐÍTÉLETESSÉG A MAI MAGYARORSZÁGON	8
3.1. Xenofóbia	8
3.2. Homofóbia	9
3.3. Antiszemitizmus	11
3.4. Cigányellenesség	12
4. AZ ELŐÍTÉLETESSÉG CSÖKKENTÉSÉNEK NEMZETKÖZI GYAKORLATA	14
4.1. Amerikai kutatások	14
4.2. Németországi előítélet-csökkentő programok	20
5. CIVIL SZERVEZETEK ÉS ÉRZÉKENYÍTŐ PROGRAMJAIK MAGYARORSZÁGON	21
5.1. Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület	22
5.2. Labrisz Leszbikus Egyesület	23
5.3. Haver Informális Zsidó Oktatási Közhasznú Alapítvány	25
5.4. Uccu Roma Informális Oktatási Alapítvány	25
6. AZ ÉRZÉKENYÍTŐ FOGLALKOZÁSOK ELEMZÉSE	27
6.1. A foglalkozások közös kiindulópontja: az ismeretek hiánya	27
6.2. A foglalkozások légköre	28
6.3. A legfontosabb fogalmak tisztázása	29
6.4. A sztereotípiák előhívása	30
6.5. A foglalkozások kulcseleme: a személyesség	31
6.6. A diákok reakciói	33
7. ÖSSZEFOGLALÁS	34
7.1. Általános javaslatok a hazai előítéletek csökkentéséhez	35
7.2. Javaslatok az általam vizsgált programok számára	36
IRODALOMJEGYZÉK	38

1. Bevezetés

Sokszor hangoztatott és számos kutatás által kimutatott tény, hogy Magyarország előítéletesség terén élen jár Európában. Az előítéletes attitűd megnyilvánulása széles skálán mozog: előkerül baráti beszélgetésekben, az iskolában, internetes portálokon, elhangozhat közszereplő vagy akár politikus szájából, és túl is mehet az egyszerű beszéden: megnyilvánul diszkriminatív, kirekesztő attitűdben, sőt – erre is bőven láttunk példákat az utóbbi években – akár fizikai erőszakban is. Bár az előítéletesség veszélyeire figyelmet felhívókat gyakran vádolják „hisztériakeltéssel”, egyet kell értenem azzal a gondolattal, hogy nincsenek „ártatlan” vagy „ártalmatlan” előítéletek: a szavak könnyen tettekké válnak, nem maradnak következmények nélkül, akár az előítéleteket kifejezésre juttató emberek szándékától függetlenül is. Az előítéletek a társadalmi együttélés, a szolidaritás akadályait képezik, és végső soron szemben állnak a demokrácia eszményeivel és gyakorlatával, ezért a mérséklésükre irányuló intézkedések feltétlenül szükségesek.

Jelen dolgozatban kísérletet teszek arra, hogy számba vegyem az előítélet csökkentésének lehetséges módjait, és bemutatom négy hazai civil szervezet – a Menedék Egyesület, a Labrisz Leszbikus Egyesület, a Haver Alapítvány és az Uccu Alapítvány - egy-egy iskolai érzékenyítő programját. Az egyes szervezetek négy különböző kisebbséggel – menekültekkel, homoszexuálisokkal, zsidókkal és romákkal – kapcsolatban végeznek érzékenyítést. Céлом, hogy feltárjam az egyes foglalkozások közti hasonlóságokat és különbségeket, rámutassak a jó gyakorlatokra, és ezzel a munkámmal hozzájárulhassak ahhoz, hogy ezek a programok hatékonyabban működjenek.

Bár elfogadott és sokszor bizonyított tény, hogy aki előítéletes egy csoporttal szemben, hajlamos arra, hogy más csoportokat is elutasítson (Allport 1999) az egyes előítélet-rendszerek között jelentős különbségeket találunk: elterjedtségükben, intenzitásukban, tartalmukban, társadalmi-demográfiai meghatározóikban egyaránt különböznek, együttjárásuk tehát nem tökéletes (Balassa 2006; Örkény & Váradi 2010). Dolgozatom hipotézise az, hogy az előítélet-rendszerek különbségei meg kell, hogy jelenjenek az egyes érzékenyítő programokban is: bár bizonyosan vannak hasonlóságok az egyes

foglalkozások között, az előítéletesség célcsoportja meghatározza, mi történik a tréningen: a fő kérdés az, hogy hogyan teszi mindezt.

További kérdések, hogy mik a hasonlóságok és különbségek az előítélet csökkentés hazai és külföldi gyakorlata között, és mit lehetne tenni az itthoni programok hatékonyságának növeléséért.

Kutatásom során meglátogattam a Haver Alapítvány, a Labrisz Egyesület és az Uccu Alapítvány két-két középiskolai érzékenyítő foglalkozását. A Menedék Egyesület foglalkozásából négyen vettem részt, ebből kettő szólt középiskolásoknak, kettő pedig az általános iskola felső tagozatának. Ezen kívül elbeszélgettem az egyes programok projektkoordinátoraival és önkénteseivel, hogy átfogóbb képet kapjak a foglalkozások menetéről.

Azért ezt a négy szervezetet választottam, mert munkám célja kifejezetten az, hogy olyan programokat hasonlítsak össze, melyeknek célcsoportja különböző. Az egyes szervezetek hasonló módszerekkel, kivétel nélkül középiskolásokkal dolgoznak, ami megkönnyíti a programok összevetését.

Tisztában vagyok vele, hogy ez a néhány részvételi alkalom kevés ahhoz, hogy mélységében megismerhessem a programokat, mivel az óra menete, a foglalkozás fő hangsúlyai az osztály mérete, a tanárok száma, a foglalkozásvezető rátermettsége és számos egyéb tényező hatására alakul. Ezért jelen dolgozatomban csak jelentősebb, általánosabb összefüggések megfogalmazására teszek kísérletet. Az előítélet csökkentésének módjairól és hatékonyságáról szakirodalmi áttekintés segítségével alkotok képet.

A következő fejezetben bemutatom a dolgozatomban használt legfontosabb fogalmakat és a munkám elméleti keretét, majd áttérek a hazai előítéletesség mértékére és jellemzőire. Ezután áttekintem az előítélet csökkentésének külföldi gyakorlatát először amerikai, majd német példákon keresztül. Bemutatom az általam vizsgált négy szervezet tevékenységét és programjait, majd átfogó elemzést készítek az általam vizsgált foglalkozásokról. Végül összefoglalom a munkám tapasztalatait, és javaslatokat fogalmazok meg a jövőre nézve.

2. Elméleti keret

2.1. Fogalmi áttekintés

2.1.1. Az előítélet fogalma

Klasszikus művében Allport úgy definiálja az előítéletességet, mint *„hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellenszenv”*, mely *„megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre is juthat a viselkedésben. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja”* (Allport 1999:38). Bár a későbbi szakirodalom számos előítélet-definíciót alkotott, úgy tűnik, többségük egyetért abban, hogy az előítélet olyan negatív attitűd más egyének felé, mely az adott egyén valamilyen csoporttagságában gyökerezik (Váradi 2012).

Ehrlich az előítéletes viselkedés három elemét különítette el (Ehrlich 1973, idézi Váradi 2012): a *megismerési elem* (cognitive component) takarja az adott „ más csoporthoz” kötődő tudásunkat és sztereotípiáinkat, az *érzelmi elem* (affective component) fejezi ki az érzéseinket az adott csoport tagjai iránt, míg a *viselkedési elem* (behavioural component) jelenti azokat a cselekedeteket, melyeket az adott csoporttaggal szemben teszünk (vagy tennénk) valamilyen interakció során. A három elem szoros kapcsolatban áll egymással, ugyanakkor lehetséges, és gyakran meg is esik, hogy másképp viselkedünk, mint ahogy gondolkodunk, vagy éppen máshogy érzünk, mint amik a meggyőződéseink.

Az előítéletek jellemzője, hogy makacsul ellenállnak a tapasztalatnak és a józan megfontolásnak, és akkor is tartják magukat, ha valóságérvényüket, mint elégtelent megcáfolják (Allport 1999; Csepeli 2005). Az előítéletességnek ez a vonása különösen megnehezítheti azoknak a dolgát, akik az előítéletesség csökkentését tűzik ki célul.

2.1.2. Előítélet csökkentés és érzékenyítés

Különbséget kell tennünk előítélet csökkentés és érzékenyítés között, bár a két fogalom szorosan kapcsolódik egymáshoz. Előítélet csökkentés alatt egy olyan beavatkozást értek, melynek következménye az előítéletesség mértékében bekövetkező csökkenés. Bár az érzékenyítő programok is ezt célozzák, a hatást indirekt módon érik el. Amint azt majd látni fogjuk, az érzékenyítő foglalkozások nem a diákok meggyőzésére törekednek, inkább egy olyan kritikai gondolkodást szeretnének kialakítani, amelynek segítségével a fiatalok képesek a berögzült, általánosan elfogadott tévhitek megkérdőjelezésére, s ez a folyamat – hosszútávon – akár az előítéletek csökkenéséhez is vezethet. A gyerekek a foglalkozások, személyes történetek segítségével „érzékenyebbé” válnak az adott kisebbségi csoport problémái iránt, és elkezdik saját nézeteiket felülbírálni, ez azonban lassú folyamat, rövidtávú hatása csak ritkán mérhető.

2.2 Az előítélet-kutatás főbb irányzatai

Fontos leszögezni, hogy a társadalomtudománynak és a szociálpszichológiának kevés területe bír olyan átfogó szakirodalommal, mint az előítéletek irodalma (Paluck & Green 2009). Az előítéletek kialakulásáról, fennmaradásáról és működési mechanizmusairól számos, egymást kiegészítő vagy akár egymásnak ellentmondó tanulmány született. Jelen munkámban csupán arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a téma néhány olyan alapvető, átfogó elméletét, amely különösen releváns a kutatásom szempontjából.

Bár az előítéletekre általában negatívként gondolunk, felmerül a kérdés, beszélhetünk-e pozitív előítéletekről is. Ennek alapján Erős két megközelítésmódról beszél (Erős 2007). Az előítéletek kutatásának egyik nagy szemléletmódja a *normatív* vagy *értékelvű* szemlélet, mely, bár elismeri, hogy vannak pozitív előítéletek, elsősorban a negatívakkal foglalkozik, mivel ezeket tekinti társadalmilag relevánsnak. Ez a megközelítés hangsúlyozza, hogy az előítéletek nem magából az emberi természetből, hanem az

ember eredendő, belső pszichikus adottságaiból fakadnak, „átörökítésükben” a kora gyerekkori és későbbi szocializáció, a családi és iskolai nevelés, a szűkebb és tágabb társas közeg, a média és a domináns kultúra is részt vesz. A szemlélet szerint nincsenek ártalmatlan előítéletek, mert a szavak könnyen tettelegességgé fajulnak; így szükséges ezek kiküszöbölése, mérséklése az oktatás, nevelés, sőt a jog eszközeivel is (Erős 2007). Ezzel szemben a *leíró* megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az előítélet nem értéktartalmú, és pszichikus mechanizmusaikat tekintve nincs különbség pozitív és negatív előítéletek között. Az előítélet tárgya emberek vagy akár tárgyak bármely csoportja lehet, a spenót és a disznóhús éppúgy, mint a franciák vagy a zsidók. A leíró szemlélet szerint, bár az attitűdök sok esetben valóban cselekvéshez vezetnek, az előítéleteknek önmagukban nincs prediktív értékük, mivel ez a kapcsolat jóval bonyolultabb. Az előítéletek nem küszöbölhetők ki a társadalom életéből, és bár mérséklésükre, hatásuk csökkentésére természetesen törekedni kell, ez nem elsősorban a kutatók, hanem a politikusok, nevelők, média-szakemberek feladata (Erős 2007).

Míg a huszadik század közepén született, klasszikus elméleteket erőteljes normativitás jellemezte, az újabbakban inkább a deskriptív szempont dominál. A továbbiakban a két szemlélet egy-egy jelentős elméletét, Allport (1999) és Tajfel (1980) megközelítéseit emelem ki.

2.2.1. Allport tanuláselmélete

A klasszikus normatív megközelítés jellemezője, hogy az előítéletet tanulási folyamat eredményének tekinti. Allport elmélete szerint a gyermekek elsősorban szüleiktől tanulják az előítéletességet, mégpedig kétféle úton. Az első maga az egyszerű tanulás: ha a gyermek otthon előítéletes kijelentéseket hall, később maga is ismételni kezdi ezeket, hogy szüleit lenyűgözze; gyakran anélkül teszi mindezt, hogy pontosan tisztában lenne saját szavai értelmével. A gyermek érthető módon úgy alakítja ki attitűdjeit, hogy az konform legyen az otthoni környezettel, mely számára a legadottabb, biztonságot jelentő (Allport 1999).

Az egyszerű tanulás mellett azonban fontos az is, hogy a szülők milyen stílusban nevelik gyermekeiket. Az olyan otthoni környezet, ahol a szülők mindennél többre tartják az engedelmisséget, ahol a fő módszer a fegyelmezés, és ahol a gyermek önálló kezdeményezéseit elnyomják, igen nagy valószínűséggel készíti elő a talajt a csoportokkal szemben mutatott előítéletek számára. A gyermek ebben az esetben ugyanis azt tanulja meg, hogy nem a bizalom és a türelem, hanem a hatalom és a tekintély szabja meg az emberi kapcsolatok alakulását, az egyenlőség pedig csupán egy mítosz. Mivel a saját magában rejlő „gonoszt” – az engedetlenségre való hajlamot – mélyen el kell fojtania, azokat más csoportokra vetíti ki, így alakul ki benne az előítéletes attitűd. Ezzel szemben az a gyermek, aki otthon biztonságban és szeretetben tudja magát, akit nem fenyeget szeretetmegvonás, ha rossz fát tesz a tűzre, akinek nem kell szüntelenül szembesülnie a szülői hatalom fitogtatásával, hinni fog az egyenlőség és a bizalom alapvető értékeiben, és más csoportokkal szemben nagyobb toleranciát tanúsít majd (Allport 1999). A két nevelési stílus nem csak a családi környezetben, hanem az iskolában is megjelenhet: ha az oktatási intézményre tekintélyelvűség és hierarchia jellemző, a diák megtanulja, hogy az emberi kapcsolatok döntő jelentőségű tényezőit a hatalomban és a státusban látja; míg demokratikus környezetben a tanulók az egymás iránti tisztelet és megbecsülés leckéjét sajátítják el (Allport 1999).

Allport hangsúlyozza, hogy az előítéletesség tanulásának kétféle útja gyakran összekapcsolódik: azok a szülők, akik nyíltan előítéletesek otthon, nagyobb eséllyel nevelik gyermekeiket tekintélyelvű eszközökkel (Allport 1999).

A család mellett helyet kap a tanuláselméletben a többi szocializációs közeg is, így Allport kiemeli a konformitás szerepét: mindenki arra törekszik, hogy „ne lógjon ki a sorból”, ez pedig különösen igaz a gyermekekre és a serdülőkre. Így az előítélet nem csupán egy egyéni attitűdként, hanem csoportattitűdként jelenik meg. Az előítéletességnek ez a jellemzője különösen problémás akkor, ha az érzékenyítő programokról beszélünk: Allport szerint ezek a törekvések vajmi keveset érnek, ha a sokkal fontosabb otthoni szocializációs közeg nem támogatja őket (Allport 1999).

Allport elméletének jelentősége, hogy az előítéletességet számos tényező kölcsönhatásában értelmezi: a szülőktől való tanulás és nevelési stílus mellett hangsúlyozza a kulturális hagyományok, társadalmi normák, a gyermek tanulási készségei és a kategóriák kialakulásának elveit is (Allport 1999).

Végezetül külön figyelmet érdemel Allportnak az előítéletek lehetséges csökkentésére vonatkozó egyik jelentős elmélete, a *kontaktushipotézis* (Allport 1999). Eszerint két különböző csoport tagjai közötti érintkezés csökkenti az előítéletességet, de csak akkor, ha bizonyos feltételek teljesülnek: az érintkező feleknek azonos státusúaknak kell lenniük és együtt kell működniük egy közös cél elérése érdekében. A kedvező hatást fokozhatja, ha az érintkezést egyúttal valamilyen intézményes támogatás is kíséri, legyen az a törvények, szokások vagy akár a helyi légkör útján (Síklaki 2010). Bár az elméletet alkalmazó kísérletek néha ellentmondásos eredményre jutottak, ahogyan azt majd látni fogjuk, a kontaktushipotézis a mai napig az előítélet csökkentésére irányuló vizsgálatok középpontjában áll.

2.2.2 Tajfel társadalmi kategorizálás és társadalmi azonosságérzet elmélete

Tajfel elméletének kiindulópontja a *társadalmi kategorizálás*, amely „a társadalmi környezet olyan rendszerezése, melynek során az egyén a számára jelentős emberi csoportok szerint rendezzi el szűkebb környezetét” (Tajfel 1998:136). A kategorizálás folyamata során az ember környezete rendszerezésére és leegyszerűsítésére törekszik. A kategóriák által az egyén tájékozódási rendszert teremt magának, mely meghatározza a rendszeren belül elfoglalt helyét. Az egyszerűség és áttekinthetőség miatt e folyamat jellemzője, hogy a csoportok közötti különbségeket eltúlozzuk, míg a csoporton belüli különbségeket minimálisra csökkentjük (Tajfel 1980).

A kategorizálás folyamatához szorosan kapcsolódik a *társadalmi azonosságérzet*, az egyén önmeghatározásának az a része, mely azzal kapcsolatban keletkezik, hogy az egyén legjobb tudása szerint bizonyos, érzelmileg is minősített társadalmi csoport tagja. Az egyén szüntelenül összeveti saját csoportját más csoportokkal, önbecsülését pedig csak akkor tarthatja meg, ha más csoportokat szükségképpen leértékeli (Váradi 2012). Ez a folyamat azonnal beindul, ha csoportokról van szó, függetlenül attól, hogy a csoportképző tényező mennyire releváns. Tajfel kísérleteinek az volt a célja, hogy létrehozzák azokat a *minimális feltételeket*, amelyek között az egyén még megkülönbözteti a saját és az idegennek tartott csoportot. Ehhez számos olyan feltételt kiiktattak, amely normális esetben a saját csoport túlértékeléséhez vezetett volna, így a

szemtől szembeni találkozást, a csoportok érdekkonfliktusát, illetve bármilyen korábbi ellenségeskedés tapasztalatát a csoportok között. A kísérlet résztvevőit olyan egyszerű feladatok alapján sorolták csoportokba, mint hogy mennyire pontosan becsülik meg egy képernyőn felvillanó pontok számát. A vizsgálat további részében bebizonyosodott, hogy a résztvevők a saját csoportjuk tagjait preferálják a többi csoporttaggal szemben, még akkor is, ha személyes találkozásra nem is kerül sor (Tajfel 1998). Ezt, a csoportok természetére vonatkozó elméletet nevezzük *minimális csoport-paradigmának*, és ahogyan majd látni fogjuk, az előítéletesség csökkentésének főleg laboratóriumi kísérleteiben a mai napig kiemelt jelentőséggel bír.

Jelen kutatás a normatív szemlélet jegyében íródott. Ha az előítéletek csökkentését tűzzük ki célul, az előítéletességre mint megoldandó és megoldható problémára kell tekintenünk. Az érzékenyítő programok kiindulópontja, hogy minden ember *tanulja* az előítéletességet, tehát képes kell legyen arra is, hogy megtanulja a vele szembeni toleráns attitűdöt is. Ennek ellenére nem vitatom Tajfel elméletét, amely az előítéletek összetettségét és csoportjellegét hangsúlyozza.

3. Előítéletesség a mai Magyarországon

3.1. Xenofóbia

Magyarországon a menekültekkel, menedékkérőkkel szembeni előítéletről és általánosabb értelemben véve az idegenellenességről a Tárki készít rendszeres, kérdéssorában és módszertanában változatlan kutatást immár több mint két évtizede. További kutatások – például 2009-ben a CEORG-gal közösen lefolytatott kutatás¹, illetve a European Social Survey 2005-ös évi adatfelvétele pedig lehetőséget ad Magyarország a többi európai országgal való összevetésére (Dencső & Sik 2007).

¹ CEORG – Central European Opinion Research Group, 1999-ben alapult társulás Csehország, Lengyelország és Magyarország egy-egy társadalom- és közvélemény-kutatással foglalkozó intézetének részvételével.

A 2009-es Tárki-felmérés alapján a magyar felnőtt lakosság 33 százaléka tekinthető idegenellenesnek, ők azok, akik úgy gondolják, hogy az országba menekült egyáltalán ne tehesse be a lábát. 10 százalék az idegenbarátok aránya, vagyis azoké, akik minden menekültet beengednének Magyarországra. A válaszadók több mint fele (57%) *mérlegelő*, azaz egyes menekülteknek megadná az engedélyt, míg másoknak nem (Bernát 2010). A mérlegelőket megkérdezték arról is, milyen mértékben utasítanának el egy-egy konkrét csoportot. A válaszok alapján a mérlegelők többsége rejtett idegenellenesnek tekinthető, mivel az említett csoportok nagy részétől megtagadná az országba való belépést. A xenofóbia tárgyfüggetlenségét igazolja, hogy a mérlegelők 63%-a elutasítaná a fiktív pirézek csoportját is – tehát a menekültekkel szembeni ellenérzések nem feltétlenül a valóságra reagálnak (Bernát 2010).

A 2007-es kutatás idején a felnőtt magyar lakosság 21 százalékának volt személyes ismerősei között menekült, ám mivel Magyarországon csak néhány száz olyan személy él, aki jogi értelemben menekültnek tekinthető, úgy tűnik, a lakosság nincs tisztában a fogalom jelentésével, és a bevándorlók nagy részét is ebbe a kategóriába sorolja. Azok körében, akik ismernek menekültet, nem magasabb az idegenbarátok, de alacsonyabb az idegenellenesek aránya (Dencső & Sik 2007).

Az idegenellenesek szocio-demográfiai jellemzőit tekintve azt találjuk, hogy az átlagosnál magasabb a menekültek elutasítása a társadalom „vesztes” tagjainak körében, így a maximum 8 általánost végzetek, munkaerőpiacról kiszorultak és rossz anyagi helyzetűek között (Simonovits 2013). Ez egybecseng azzal a gondolattal, hogy az idegenellenesség fő oka, hogy a menekültekre a társadalom mint potenciális veszélyforrásokra tekint, akik növelik a bűnözést és elveszik a munkát az országban élőktől (Balassa 2006).

3.2 Homofóbia

A homoszexuálisok és a homoszexualitás által felvetett kérdések egyre láthatóbbá válása, valamint a kérdéskör állandó napirenden tartása is hozzájárult ahhoz, hogy az

utóbbi években számos kutatás született, mely a homofóbiát, mint az LMBTQ² emberek elutasítását és a homoszexualitás elítélését vizsgálja mind a felnőtt lakosság, mind a fiatalok körében.

2010-ben az ELTE Társadalomtudományi Kara kutatást végzett az egyes csoportokkal kapcsolatban észlelt társadalmi távolságról és félelemről. A reprezentatív felmérés eredménye szerint a magyarok leginkább a melegeket utasítják el. A megkérdezettek kétharmada nem fogadná el, hogy a hozzátartozója vagy közeli barátja meleg legyen, sőt, a megkérdezettek közel fele azt is nehezményezné, ha a szomszédjába homoszexuális költözne. Minden ötödik magyar az ellen is tiltakozik, hogy Magyarországra látogatóba jöjjön egy homoszexuális (ELTE 2011).

Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének 2010-es országos reprezentatív vizsgálata³ során a válaszadók 21 százaléka mutatkozott egyértelműen homofóbnak, azaz egyetértett azon két kijelentésnek valamelyikével, hogy a homoszexualitás Isten vagy a társadalom elleni bűn. Ugyanakkor a válaszadók 35,5 százaléka nagyfokú elfogadását fejezte ki azáltal, hogy teljes mértékben egyetértett azzal, hogy az azonos nemű partner választása alapvető jog (Takács 2011).

Számos kutatás irányul kifejezetten az LMBTQ emberek iskolai tapasztalataira (Dombos et al. 2011; Takács 2007). A Háttér Társaság a Melegekért és az MTA Szociológiai Kutatóintézetének 2010-es közös kutatása⁴ során kiderült, hogy a többség a középiskola éveit alatti ismeri fel, hogy a saját neméhez vonzódik, és közel ötödük (19%) szenved diszkriminációtól, mely leginkább szóbeli és fizikai erőszakban nyilvánul meg. Az iskola heteronormatív légkörére jellemző, hogy a válaszadók 65 százalékának esetében a homoszexualitás témaköre egyáltalán nem jelent meg a tananyagban, és jellemző, hogy a diákok problémáikkal, kérdéseikkel a tanárokhöz sem fordulhattak (Dombos et al. 2011).

² Szexuális kisebbségek összefoglaló megjelölése. Jelentése: Lesbikus, Meleg, Biszexuális, Transznemű, Queer.

³ E kutatást az Egyenlő Bánásmód Hatóság megbízásából 2010 óta az MTA Szociológiai Kutatóintézete végzi a TÁMOP 5.5.5/08/1 *A diszkrimináció elleni küzdelem – a társadalmi szemléletformálás és hatósági munka erősítése* című projekt keretein belül, *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének értéke; fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek* címmel.

⁴ *Az LMBT emberek társadalmi kirekesztettsége 2010* című, nem reprezentatív kutatás.

A homofóbia előfordulása szignifikáns összefüggést mutat egyes szocio-demográfiai jellemzőkkel: minél idősebb, alacsonyabb iskolai végzettségű és kisebb településen lakik valaki, annál elutasítóbb a homoszexuálisokkal (Takács 2011; ELTE 2011).

A homofóbia természete annyiban tér el a többi előítélettől, hogy forrása nem fizikai vagy anyagi károkozástól való félelem, sokkal inkább morális világképünket tartjuk fenyegetettnek (Takács 2011).

3.3. Antiszemitizmus

Fábián Zoltán és Erős Ferenc hívják fel a figyelmet arra, hogy az antiszemitizmus többdimenziós, strukturált jelenség (Fábián és Erős 1994; idézi Balassa 2006). A *politikai antiszemitizmus* tartalmazza a zsidók titkos összeesküvéseiről, aránytalan gazdasági és politikai befolyásáról szóló nézeteket; a *diszkriminatív antiszemitizmus* a zsidók elleni nyílt diszkriminációt támogató kijelentéseket takarja, míg a *vallási antiszemitizmust* a zsidók istengyilkosságáról szóló antijudaista kijelentések alkotják (Balassa 2006). Napjainkban egyfajta „új antiszemitizmusként” jelenik meg az Izrael-ellenesség, melyhez többek között olyan állítások tartoznak, mint „a zsidók hűségesebbek Izraelhez, mint a saját hazájukhoz”, vagy „Izrael épp úgy bánik a palesztinokkal, mint azt a náci a zsidókkal tették.”⁵

A Tett és Védelem Alapítvány megbízásából a Medián Közvélemény és Piackutató Intézet által 2013 novemberében készített kutatás szerint a szélsőséges antiszemiták aránya a felnőtt társadalomban 15-20 százalék, míg a lakosság 15-18 százaléka tekinthető mérsékelt zsidóellenesnek. A válaszadók körülbelül harmada fogadja el a világméretű zsidó összeesküvés sztereotípiáját, míg 15 százalék támogatná a zsidók diszkriminációját. A válaszadók kétharmada tekinthető mindennemű előítélettől mentesnek.⁶

⁵ Szántó T. Gábor (2014): „A magyar antiszemitizmus nem kirívó, de nincs ok a megnyugvásra.” *Szombat*, január 21. (<http://www.szombat.org/politika/a-magyar-antiszemitizmus-nem-kirivo-de-nincs-ok-a-megnyugvasra>) (Utolsó megtekintés: 2014. március 29.)

⁶ Szántó T. Gábor (2014): „A magyar antiszemitizmus nem kirívó, de nincs ok a megnyugvásra.” *Szombat*, január 21. (<http://www.szombat.org/politika/a-magyar-antiszemitizmus-nem-kirivo-de-nincs-ok-a-megnyugvasra>) (Utolsó megtekintés: 2014. március 29.)

A New York-i székhelyű Anti-Defamation League (Rágalmazásellenes Liga) 2012-es nemzetközi felmérése szerint több kérdés esetében is a magyar válaszadók mutatták a leginkább zsidóellenes attitűdöt a résztvevő tíz ország közül: 73 százalékuk szerint „a zsidók túl nagy hatalommal rendelkeznek az üzleti világban”, és 63 százalék gondolja úgy, hogy „még mindig túl sokat beszélnek arról, ami a Holokauszt során történt”.⁷ Bár a felmérés eredményével kapcsolatban Kovács András óvatosságra int – az adatfelvétel kisszámú, ismeretlen mintán, telefonon történt⁸ – a kutatás akkor is jól jelzi a hazai antiszemitizmus súlyát, ha nagy valószínűséggel torzít.

A zsidóságról vallott nézeteket nem befolyásolja az iskolai végzettség és az életkor. Jellemző, hogy a férfiak körében több az antiszemita, mint a nők esetében, és a kis településen élők előítéletesebbek a városiaknál. Érdekes eredmény továbbá, hogy a felekezeten kívüliek és nem vallásosak körében magasabb az antiszemiták aránya, mint a vallásosabb csoportokban.⁹

3.4. Cigányellenesség

A romák elutasítását mérő vizsgálatok rendre kimutatják, hogy Magyarországon igen magas a cigányellenesség mind a felnőtt lakosság, mind a középiskolások körében. A Tárki által 2005-ben végzett kutatás során a válaszadók csaknem kétharmada (62%) értett egyet azzal az erősen rasszista állítással, hogy „a bűnözési hajlam a cigányok vérében van”. Azzal, hogy „a cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni”, a válaszadók 80 százaléka egyetértett. A „nem tudom” válaszok alacsony arányából arra lehet következtetni, hogy a társadalom többségének határozott véleménye van a kérdésről (Dencső & Sik 2007). A későbbi kutatások arra mutattak rá, hogy a cigányellenesség mértékében az utóbbi években szinte semmilyen változás nem

⁷ Anti-Defamation League (2012): „ADL Survey in Ten European Countries Finds Anti-Semitism at Disturbingly High Levels” (<http://www.adl.org/press-center/press-releases/anti-semitism-international/adl-survey-in-ten-european-countries-find-anti-semitism.html>) ADL. (Utolsó megtekintés: 2014. március 29.)

⁸ Szántó T. Gábor (2012): „Nő az antiszemitizmus: Ki és mit tesz ellene?” *Szombat*, március 21. (<http://www.szombat.org/politika/4404-no-az-antiszemitizmus-ki-es-mit-tesz-ellene>) (Utolsó megtekintés: 2014. április 9.)

⁹ Szántó T. Gábor (2014): „A magyar antiszemitizmus nem kirívó, de nincs ok a megnyugvásra.” *Szombat*, január 21. (<http://www.szombat.org/politika/a-magyar-antiszemitizmus-nem-kirivo-de-nincs-ok-a-megnyugvasra>) (Utolsó megtekintés: 2014. március 29.)

történt. A Publicus által 2009-ben lefolytatott vizsgálat során a válaszadók 84 százaléka értett egyet azzal, hogy „a cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni” míg azzal, hogy „a cigányok gondjai megoldódnának, ha végre kapnának munkát” már csak 65 százalék értett egyet. Mindez arra enged következtetni, hogy a lakosság többsége szerint a cigányok *nem szeretnek* dolgozni, és ez az oka hátrányos helyzetüknek is. Csak a válaszadók fele (52%) gondolja úgy, hogy a romák hátrányos helyzetét a többségi társadalom előítélete is okozza. Tízből nyolc ember pedig úgy látja, ő maga semmit sem tud tenni a cigányok és nem cigányok közti viszony jobbá tételéért (Publicus 2009).

Egy 2010-ben középiskolások körében végzett kutatás arra világít rá, hogy a tizenévesek körében a cigányellenesség a felnőtt társadaloméhoz hasonló mértékű, nem számíthatunk tehát arra, hogy a felnövekvő generáció nyitottabb lesz a mostaninál. A válaszadók 72 százaléka adott elutasító választ a romákkal kapcsolatos kérdések valamelyikére, 32 százalékuk pedig szélsőségesen előítéletesnek tekinthető. A megkérdezett diákok nagy része számára zavaró volna, ha a padtársa roma lenne, sőt, minden negyedik megkérdezett akár petíciót is aláírna az ellen, hogy az osztályába roma diák járjon (Váradi 2011).

A magyar társadalomban a cigányellenesség normaként jelenik meg, így elterjedtségének mértékét egyes szocio-demográfiai jellemzők kevésbé strukturálják. A lakosság körében a cigányokkal szemben erős félelem él: 46 százalékuk szerint vannak olyan bűncselekmények, melyeket inkább cigányok követnek el, 37 százalékuk szerint hajlamosabbak az erőszakos bűncselekményekre, 62 százalékuk pedig úgy látja, a roma lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát (Publicus 2009). Érdekes, hogy a romák arányát a társadalomban a felnőtt lakosság többsége túlbecsüli: Az ELTE kutatásában a helyes arányt (1-9 százalék) csak a válaszadók 9 százaléka becsülte helyesen, keveset tévedett (10-19 százalék) a lakosság 24 százaléka, minden negyedik magyar viszont úgy gondolja, hogy hazánkban a romák aránya magasabb, mint 40 százalék. (ELTE 2011).

4. Az előítéletesség csökkentésének nemzetközi gyakorlata

Hazánkban az előítéletesség csökkentésének lehetősége egyelőre kis figyelmet kap mind a társadalomtudományok, mint a politikai döntéshozók részéről. Jelentőségét és szükségességét egyelőre nem ismerték fel, és az a néhány civil szervezet, amelyik programjaival igyekszik megszólítani a – főleg középiskolás – társadalmat, állami támogatás nélkül, pályázati projektekből és adományokból tartja fenn magát.

Ezzel szemben az érzékenyítésnek, előítélet-csökkentésnek széleskörű gyakorlatával találkozunk főként a nyugati országokban. A legtöbb kutatást a témában minden bizonnyal az Egyesült Államokban végezték, és itt találkozunk a legátfogóbb szakirodalommal is. Az alábbiakban Paluck és Green átfogó tanulmánya (2009) alapján áttekintem az előítélet csökkentés amerikai példáit és eredményeit, majd bemutatok néhány sikeresen működő németországi programot.

4.1. Amerikai kutatások

Amerikai döntéshozók évente dollármilliókat költenek előítélet csökkentő programokra és kezdeményezésekre, ám Paluck és Green rámutatnak (2009), hogy továbbra sem tisztázott, mik is a leghatékonyabb módszerek, és az egyes gyakorlatok milyen körülmények között működnek. Míg az előítélet maga igen nagy szakirodalommal bír, és számtalan elmélet született kialakulásának okairól, működéséről és következményeiről, kevésbé tisztázott, milyen gyakorlati haszna van mindennek a tudásnak. A szerzőpáros ötévi munkával 2008 tavaszára egy 985 elemből álló adatbázist hozott létre, melyben az előítélet csökkentés publikált és nem publikált szakirodalma szerepel, s melyek módszertanukat, célcsoportjukat, témájukat tekintve igen sokszínűek. Tanulmányukban áttekintik az összegyűjtött kutatásokat, rámutatnak azok erősségeire és hiányosságaira, és javaslatokat fogalmaznak meg a jövőre nézve (Paluck & Green 2009).

Kísérletnek nem minősülő terepkutatások. A szerzők által összegyűjtött iskolai és közösségi előítélet-csökkentő beavatkozások nagy része nem kísérleti módszerekkel történt. Többségük nem használt kontrollcsoportot, a program hatásának mérése pedig többnyire utólagosan, önkitöltős kérdőívek segítségével valósult meg. Ennél némileg hatékonyabb, ha egy kérdőívet a beavatkozás előtt is ki kell tölteniük a résztvevőknek, ugyanakkor az önbevallás továbbra is problémákat vet fel: a kapott eredmények kevésbé megbízhatóak, mivel a résztvevők szándékosan torzíthatják válaszaikat annak reményében, hogy ezzel jobban megfelelnek a kutatók elvárásainak (Paluck & Green 2009).

Tisztán kvalitatív vizsgálatok során hosszabb időn át, részletesen megfigyelték a programok résztvevőit, ám nem vetették össze őket más csoportokkal. Az ilyen módszerek ennél fogva nem tudják megbízhatóan demonstrálni a beavatkozás hatását, de kiemelkedő jelentőségűek a hipotézis-alkotás és a szociálpszichológiai folyamatok leírásának szempontjából.

Egyes vizsgálatok – főleg a deszegregációs és sokszínűséget hirdető programok – esetében kontrollcsoportként használnak egy már meglévő, a program résztvevőitől különböző csoportot. Paluck és Green arra hívják fel a figyelmet (2009) hogy a két csoport összevetéséből adódó eredmények nem megbízhatóak, hiszen tagjaik között feltehetőleg már a kutatás megkezdése előtt is jelentős különbségek álltak fent.

Az iskolai programok néha nagyobb figyelmet kapnak a kutatók részéről, és akad pár program, melyet kontrollcsoporttal, többszöri méréssel hajtanak végre. Ugyanakkor az ilyen felmérések eredményei is óvatosan kezelendők abban az esetben, ha az egyes csoportok kiválasztása nem véletlen módszerrel történt – ilyenkor ugyanis a kapott különbséget a csoportok között már eleve létező különbségek is okozhatják. Az összegyűjtött kutatások közül alig egy tucat esetében választották a résztvevő csoport és kontrollcsoport tagjait véletlen kiválasztással (Paluck & Green 2009).

A nem kísérleti módszerekkel végrehajtott kutatások jó áttekintést adnak az egyes beavatkozások típusairól és célcsoportjairól, ugyanakkor nem válaszolják meg azt a kérdést, hogy „*what works?*” – azaz *mi működik?* Így ha az egyes programok hatását szeretnénk vizsgálni, a kísérleti módszerrel végzett kutatások felé kell fordulnunk (Paluck - Green 2009).

Laboratóriumi kísérletek. Az előítéletesség csökkenését vizsgáló laboratóriumi kísérletek irányulhatnak csoportokra vagy egyénekre. Míg előbbi esetében a beavatkozás célja a csoportthatárok, csoportpreferenciák megváltoztatása, utóbbi az egyéni érzésekre és viselkedésre fókuszál.

A csoportos megközelítés alapját az a gondolat képezi, hogy az emberek saját csoportjukat preferálják más csoportokkal szemben. A kísérletek során használt módszerek elméleti alapját főként Allport kontaktushipotézise (1999) és Tajfel társadalmi identitás és kategorizációs elmélete adja (1980) (lásd: 2. fejezet). A kísérlet során csoportokat képeznek, amely történhet Tajfel minimális csoport paradigmája alapján teljesen irreleváns tényezők figyelembe vételével, vagy azzal a módszerrel, hogy a résztvevőket már eleve meglévő csoportkülönbségekre emlékeztetik (például pártpreferenciára vagy végzettségre). Miután ily módon meghúzták a „frontvonalat”, a kutatók megkísérik a kialakult előítéletek csökkentését. Ehhez négy módszer áll rendelkezésükre:

1. *A kategóriák megszüntetése (decategorization):* a módszer során a résztvevőknek olyan feladatokat kell végezniük, ahol nem a csoport, hanem az egyén számít – így tagságuk háttérbe szorul az egyéni identitásukkal szemben (Bettencourt et al. 1992, idézi Paluck & Green 2009).
2. *Újrakategorizálás (recategorization):* a kísérlet résztvevőit a módszer során arra sarkallják, hogy gondolkozzanak úgy a többi csoportról, mint egy nagyobb, fölérendelt csoport tagjairól. Ezt olyan egyszerű jelekkel el lehet érni, mint például vegyes ültetés, vagy azonos színű pólók viselése (e.g., Gaertner & Dovidio 2000, idézi Paluck & Green 2009).
3. *Keresztkategorizálás (crossed categorization):* alapját az a gondolat képezi, hogy csökkennek a csoportok közötti előítéletek akkor, ha a tagok ráébrednek, hogy mindannyian egy nagyobb, közös csoport tagjai.
4. *Integráció (integration):* A keresztkategorizálás módszerét használja fel, de olyan módon, hogy a nagyobb csoportidentitáson belül megőrződnek az egyes csoportok identitásai is – például a résztvevőknek egy feladatot úgy kell közösen megoldaniuk, hogy mindenki a szakterületének megfelelő feladatot kap (Dovidio et al. 1997, idézi Paluck & Green 2009).

Paluck és Green rámutatnak (2009), hogy mind a négy módszerrel sikereket lehet elérni az előítélet-csökkentés terén, amennyiben az előítélet a saját csoport többivel szembeni preferálását jelenti. A modelleket többek között azért is érték kritikák, mert nem fókuszálnak arra, hogy a másik csoporttal szemben kialakult ellenérzéseket csökkentsék.

A csoportok helyett az egyénekre fókuszáló kutatások számos elméletet vesznek alapul. Az oktató jellegű vizsgálatok során a résztvevőknek olyan módszereket, technikákat adnak át, melyek elősegítik a komplex tanulást és logikus gondolkodást. Ezen kutatások háttérében az az elmélet áll, hogy az előítéletek és sztereotípiák helytelen csoportáltalánosítások eredményei. Ezek a próbálkozások azonban csak szerény sikereket értek el (Paluck & Green 2009).

Számos szociálpszichológiai kutatás mutatja, hogy az előítéletes attitűdök és viselkedés nagymértékben társadalmi normák által befolyásoltak (e.g. Crandall & Stangor 2005, idézi Paluck & Green 2009) és hat rájuk a szakértői vélemény is. Így azok a vizsgálatok, amelyeknek során a résztvevőket meggyőzik arról, hogy életkori csoportjukra a sztereotipizálás nem jellemző, valóban képesek csökkenteni az előítéleteség mértékét (Stangor et al. 2001, idézi Paluck & Green 2009).

Egyes elméletek szerint az egyénben anélkül működhetnek előítéletes attitűdök, hogy egyáltalán észrevenné őket (Devine 1989, idézi Paluck & Green 2009), ezért számos vizsgálat irányult az előítéletekkel kapcsolatos tudatosság növelésére. Az ilyen kutatások során a résztvevőkből előhívják az előítéleteket – például azzal, hogy megkérik őket, idézzék fel egy-egy előítéletes cselekedetüket – ezzel pedig gyakran elérik, hogy az egyénben büntudat ébredjen, és ennek hatására megváltoztassa saját nézeteit.

Steele önmegerősítés-elmélete (self-affirmation theory; 1998, idézi Paluck & Green 2009) szerint mikor az én fenyegetve érzi magát, automatikusan leminősít másokat, hogy önmagát megerősítse. Ha az én stabil, erre a leminősítésre nincs szükség. Így a kapcsolódó vizsgálatok során a résztvevők támogatást kapnak az önértékelésükhöz. Egy kutatás során azok, akiknek intelligenciáját pozitívan értékelték, kevésbé mutatkoztak előítéletesnek a későbbi teszten (Fein & Spencer 1997, idézi Paluck & Green 2009).

Egyes kutatások kimutatták, hogy az empátia növelhető, és így az előítéletesség csökkenthető olyan technikák segítségével, melyek során a vizsgálat résztvevői beleképzelhetik magukat a stigmatizált csoport helyzetébe például azzal, hogy esszét írnak az adott csoport egy tagjának kilátásairól (Galinsky & Moskowitz 2000, idézi Paluck & Green 2009).

Összességében elmondható, hogy a laboratóriumi kísérletek rendkívül precízen és sokszor kreatívan használják fel a szociálpszichológia ismert elméleteit, és szigorú megfigyeléssel és környezettel garantálják a vizsgálat belső érvényességét. Ugyanakkor továbbra is fennmarad a kérdés, szolgálnak-e ezek a kísérletek a való életben is használható stratégiákkal, egyáltalán működnének-e akkor, ha a valóság keretei között próbálnánk őket végrehajtani? Egyelőre nagyon kevés kutatás tett kísérletet arra, hogy laboratóriumi vizsgálatokat a gyakorlatba ültessen át, és az eredmények sokszor inkonzisztensek voltak (Rich et al. 1995, idézi Paluck & Green 2009).

Terepen végzett kutatások. Az ebbe a típusba tartozó felmérések többségét iskolákban végezték, és legfeljebb egy napig tartottak. Bár eredményeik biztatóak, fenntartással kell kezelnünk őket, mivel a legtöbb esetben önkitöltős kérdőíveket használtak, és sokszor kevés – a kutatások felének esetében alig száz – diák vett részt bennük.

Az egyik legkiemelkedőbb technika Aronson Jigsaw-módszerén (Aronson et al. 1978) alapuló együttműködő tanulás (cooperative learning), melynek során a diákoknak egymást kell tanítaniuk, és egymástól kell tanulniuk. Ezzel a módszerrel számos pozitív hatás érhető el: a tanulók az etnikai csoporthatárokon is átívelő jó kapcsolatokat alakítanak ki egymással, és segítőkészebbnek mutatkoznak (bár nincsenek eredmények arról, hogy ezek a pozitív attitűdök az etnikai csoport egészére kiterjednek-e, és jelenlétük mennyire tartós.)

A könyvek és a média területén végzett kutatások arra mutattak rá, hogy a toleráns üzenetet közvetítő filmek és olvasmányok hatnak a befogadók attitűdjeire. A legnagyobb változást azokkal a könyvekkel sikerült elérni, melyek egy többségi és egy kisebbségi csoport tagjának barátságáról szóltak. Az olvasó diákok a két gyerek együttműködését saját magukra is érvényes normaként értelmezték (Paluck & Green 2009).

Meglepő, hogy a terepkutatásokban számos, egyébként nagy tudományos figyelmet érdemlő elmélet nem kap helyet. Így például kevés vizsgálat alapul Allport kontaktushipotézisén (1999) és Tajfel társadalmi kategorizáció és identitás elméletén (1980) pedig nagy szükség lenne annak vizsgálatára, megállják-e a helyüket a laboratóriumban működő stratégiák a gyakorlatban. Paluck és Green rámutatnak (2009), hogy számos iskolai program semmilyen elméletet vagy modellt nem vesz alapul, ami egyrésztől magyarázhatja, miért tudnak olyan kevés eredményt felmutatni. A terepkutatások között nagyon kevés a bizonyító erejű, mivel a legtöbb esetben nem megfelelően értékelik a programot. A jó programokhoz szükség lenne többféle mérési módszer kidolgozására, hosszú távú utánkövetésre és stabil elméleti alapokra.

Összegzés. Az összegyűjtött kutatások eredményeit összegezve azt találjuk, hogy még ez a bőséges szakirodalom sem tud választ adni arra a kérdésre, hogy mik is lennének az előítélet csökkentésének hatékony módszerei a gyakorlatban. A kísérletnek nem minősülő kutatások nem tudják megválaszolni, hogy mi működik. A laboratóriumi kísérletek számos elméletet tesztelnek hatékonyan, ugyanakkor meg kellene őket ismételni a valóságban ahhoz, hogy komoly következtetéseket vonhassunk le belőlük. A terepkutatásokban pedig éppen a laboratóriumban tesztelt elméletek nem jelennek meg kellő hangsúllyal. Ajánlott lenne a laboratóriumi és terepen végzett kísérletek egyfajta szintézise, erre azonban egyelőre csak kevés példa mutatkozik. Egy közülük Cook kísérlete (1971, 1978, idézi Paluck & Green 2009) aki a kontaktushipotézist (Allport 1999) tesztelve előítéletes fiatal fehér és fekete felnőttek munkáját figyelte egy vasúti cégnél. A vizsgálat szigorúan betartotta a kísérlet szabályait, ugyanakkor a résztvevők elhitték, hogy valós munkáról van szó, így a kutatásban a laboratórium és a terepkísérlet előnyei ötvöződtek. Az előítélet-csökkentés leghatékonyabb módszereinek megtalálásához több hasonló vizsgálatra lenne szükség.

4.2. Németországi előítélet-csökkentő programok¹⁰

Németországban a demokrácia és tolerancia kérdései az iskolai tananyagban is fokozottan megjelennek, emellett az intézmények számos civil szervezet által felajánlott program közül is választhatnak. Ezeket a szervezeteket többnyire az állam támogatja, és tevékenységük rendkívül sokszínű: többféle célcsoport számára szerveznek projekteket és workshopokat, de sokszor tanácsadással, szakmai konferenciák szervezésével, jogi segítségnyújtással is foglalkoznak. Az alábbiakban a legfontosabb szervezeteket és tevékenységüket tekintem át.

Az Amadeu Antonio Stiftung fő profilja az antiszemitizmus, kirekesztés és a szélsőjobb elleni küzdelem. Közel húszéves fennállása óta több mint 770 projektet és kampányt támogatott, felkarolt kisebb, helyi kezdeményezéseket, emellett szakemberek képzésével, letölthető szakmai anyagok összegyűjtésével támogatta a kirekesztés elleni aktív intézményes fellépést. Fiatalok számára elsősorban iskolán kívüli, alternatív programokat szervez. A „no-nazi.net” projekt egyedülálló módszerekkel, a közösségi média erejével hívja fel a 13-18 éves korosztály figyelmét a szélsőséges és antiszemita internetes megnyilvánulásokra, és tanácsokkal szolgál arra nézve, hogyan és mit tehetnek ellenük.

Kifejezetten az oktatási integráció és demokrácia kérdéseivel foglalkoznak az RAA Stiftung és Freudenberg Stiftung szervezetek. Közös jellemzőjük, hogy a problémák megoldásának kulcsát a helyi közösségekben látják, demokratikus tanulásról tartanak projekteket a diákoknak, a szakértők számára pedig konferenciákat, workshopokat szerveznek, médiaközpontot tartanak fenn.

A több német településen működő Mobile Beratung gegen Rechtsextremismus azok számára nyújt tanácsadást, akik aktívan fel kívánnak lépni az antiszemitizmus és a szélsőséges megnyilvánulások ellen. Diákoknak, tanároknak és helyi közösségeknek szóló tréningjei gyakorlati tippekkel szolgálnak a határozott és azonnali válaszreakciókhoz.

Az általam vizsgált hazai szervezetek tevékenységéhez legközelebb a Netzwerk für Demokratie und Courage munkája áll. Kifejezetten iskolai keretek között tartanak

¹⁰ A fejezet Váradi Luca gyűjtésén alapul.

beszélgetéseket és workshopokat, elsősorban gimnazistáknak. 13 különböző témájú foglalkozásuk van, többek között az antiszemitizmus, integráció, közös Európa és média kérdésköreiben. A magyar civil szervezetekhez hasonlóan elsősorban beszélgetések, interaktív játékok segítségével szélesítik a diákok látókörét. A foglalkozásokat önkéntes vezetők tartják, akiket speciális tréningekkel készítettek fel a feladatra. Az ország egész területén működő program állami forrásokból működik, projektjeit pedig minden esetben szigorú értékelés követi.

5. Civil szervezetek és érzékenyítő programjaik Magyarországon

A hazai érzékenyítő programok kivétel nélkül alulról szerveződő, civil kezdeményezések, melyek gyakran éppen az állami akarattal szemben, pályázati forrásokból és adományokból szervezik foglalkozásaikat. A programok nagy része itthon elsősorban a középiskolás diákokat érinti, de történnek kísérletek az általános iskolások, az egyetemisták és a felnőtt korosztály megszólítására is. Az érzékenyítő programok egyelőre erősen Budapest központúak, s bár a szervezetek többsége szívesen fogadja a vidéki iskolák megkereséseit is, a foglalkozások nagy része a fővárosra korlátozódik.

Kutatásom során az informális oktatás módszerével tanító programokat tekintem át. Mielőtt azonban kitérnék magukra a szervezetekre és foglalkozásaikra, érdemes említést tenni a drámapedagógia módszeréről, mely hazánkban is egyre sikeresebben működik. Budapesten a Káva Kulturális Műhely és a Kerekasztal Színházi Nevelési Központ foglalkozik ezekkel a technikákkal. A foglalkozások során a társulatok előadásaiban aktívan részt vesznek a diákok is, közösen formálva a cselekményt. A programok többek között olyan, a fiatalokat érintő és érzékenyítő témákat járnak körül, mint a kirekesztés, identitás, szolidaritás, hatalom és szabadság viszonya.

A németországi programokhoz hasonlóan az előítéletesség elleni aktív fellépést tanítják a Civil kurázi programjai. A szervezet tematikus foglalkozásai arra próbálják rávezetni a diákokat, hogy ne maradjanak tétlenek, ha diszkriminációnak, szóbeli vagy fizikai bántalmazásnak lesznek a szemtanúi, és technikákat tanítanak arra, mi is a teendő ilyen helyzetben.

Az alábbiakban érzékenyítő programokat szervező négy civil szervezet, a Menedék Egyesület, a Labrisz Egyesület, a Haver Alapítvány és az Uccu Alapítvány főbb tevékenységét tekintem át.

5.1. Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület

A Menedék Egyesület 1995-ben alakult, válaszreakcióként a hazánkat is érintő, felerősödő nemzetközi migrációs folyamatokra. Állami intézményektől független, non-profit társadalmi szervezetként rendkívül sokrétű tevékenységet végez: szociális szolgáltatásokat nyújt a Magyarországon élő migránsoknak, bevándorlókkal foglalkozó szakembereket képez, célzott programokkal elősegíti a befogadó társadalom nyitottabbá, érzékenyebbé válását. Szakmai párbeszédet folytat a migrációért felelős kormányzati szervekkel, hatóságokkal és helyi önkormányzatokkal, rendszeresen együttműködik migrációval foglalkozó nemzetközi szervezetekkel, gyűjti és hozzáférhetővé teszi a témát feldolgozó statisztikai adatokat, kutatásokat és tanulmányokat.

A szervezet iskolai érzékenyítő projektjei pályázatokon keresztül, az Európai Integrációs Alap támogatásával valósulnak meg. A foglalkozásokat a Menedék Egyesület önkéntesei és foglalkozásvezetői tartják, akiket speciális tréningekkel készítenek fel a feladatra.

Az első diákoknak szóló program 2011-2012 között zajlott „Ismerős ismeretlenek” címmel. Az alsó tagozatos gyerekeknek szóló foglalkozások kifejezetten azzal a gondolattal születtek, hogy ez a korosztály már részben elsajátította környezete idegenellenes attitűdjeit, ugyanakkor nagyon nyitott, érdeklődő, képes felülbírálni tanult véleményét (Menedék 2013). A projekt célja az volt, hogy a diákok interaktív, játékos, informatív foglalkozásokon keresztül érzékenyebbé váljanak a bevándorlás témája iránt, fejlődjenek interkulturális-, szociális kompetenciáik, és ezáltal elfogadóbbakká váljanak. A projekt keretében a Menedék Egyesület foglalkozásvezetői budapesti iskolákban tartottak öt foglalkozásból álló foglalkozássorozatot, melynek során a gyerekek megismerkedhettek a világ öt különböző régiójának kulturális sajátosságaival. A programhoz foglalkoztató füzetek is készültek, melyek a pedagógusok számára is hatékony eszközök a téma későbbi, önálló feldolgozásához.

2012-2013 között az „Ismerős ismeretlenek” projektet kiterjesztették az általános iskola felső évfolyamai és vidéki iskolák bevonásával. A „Mindenki másképp egyforma” elnevezésű projekt során az idősebb diákok továbbra is interaktív, játékos módon, azonban már komolyabb témákkal ismerkedtek: megtanulták definiálni az identitás és kultúra fogalmait, körüljárták az öltözködés, étkezés és vallások témakörét, és feldolgozták Magyarországon élő migráns gyerekek élettörténeteit. A projekt részeként a résztvevő iskolák tematikus migránsnapot tartottak, ahol az iskolába járó gyerekek szélesebb köre ismerkedhetett meg élményszerűen a témával, ezen kívül megjelentek a foglalkozások egy nagyszabású családi rendezvény során is.

Az említett projektek folytatásaként a 2013-2014-es tanévben az Egyesület „Migrációról iskolásoknak” elnevezéssel szervez foglalkozásokat, ezúttal felső tagozatosoknak és középiskolásoknak. Az idősebb korosztály az öt foglalkozás során kreatív technikák és beszélgetések segítségével ismerkedik meg migráns életutakkal, a befogadó társadalom és a média szerepével. A projekt tapasztalatairól az egyesület konferenciát rendez és diákkiadványt is szerkeszt majd.

A szervezet programjairól átfogó hatékonyságvizsgálat nem készült. A diákok az utolsó foglalkozáson, a tanárok pedig minden foglalkozás alkalmával kitöltenek egy visszajelző értékelő lapot, ez alapján a trénerek folyamatosan fejlesztik, finomítják a programot.

A Menedék az iskolán kívül is szervez érzékenyítő programokat, például filmklubot, médiaszakkört illetve családi foglalkozásokat.

5.2 Labrisz Leszbikus Egyesület

A Labrisz Leszbikus Egyesület 1999-ben azért jött létre, hogy felhívja a közvélemény figyelmét a nők szexuális kisebbségeinek hátrányos megkülönböztetésére, és oldjon az előítéleteken, sztereotípiákon. A mai napig Magyarország egyetlen lesbikus egyesületeként szervezi a lesbikus közösséget beszélgetőestekkel, közösségi programokkal, továbbá fesztiválok szervezésével elősegíti a szexuális kisebbségek láthatóságának erősítését, publikációkon és lobbitevékenységen keresztül szorgalmazza a szélesebb társadalommal való dialógust. Munkája során szorosan együttműködik más feminista, meleg és lesbikus, illetve emberi jogi szervezetekkel is.

Az egyesület főként középiskolásokat célzó „Melegség és megismerés” programja 2001-ben indult. Noha a szervezetnek időről időre meg kellett küzdenie egyes politikusok és a média felháborodott tiltakozásával, a foglalkozások a mai napig sikeresen folynak. Tanári megkeresésre vidéki és budapesti iskolákba látogatnak a Labrisz önkéntesei, akik egy 45 vagy 90 perces beszélgetés során segítenek a diákoknak tisztázni a melegséghez, identitáshoz kapcsolódó legfontosabb fogalmakat, személyes történeteken keresztül érzékenyítenek az LMBTQ emberek problémái iránt, tudatosítják a kirekesztés elleni közös felelősségvállalás szükségességét. Az egyesület a foglalkozás képzési anyagaiból és személyes tapasztalataiból kézikönyvet is összeállított pedagógusok számára „Már nem tabu. Kézikönyv tanároknak a leszbikusokról, melegekről, biszexuálisokról és transzneműekről” címmel.

Az egyesület a tavalyi évben egy pályázaton jelentős támogatást nyert programjainak fejlesztésére. A közeljövőben így a Melegség és megismerés program kiterjesztése, vidéki iskolák, szervezetek bevonása, pedagógusok és önkéntesek képzése várható, és megújul majd a foglalkozási anyag is.

A foglalkozás végén a résztvevő diákok kitöltöttek egy, a programot értékelő kérdőívet, amelyben beszámolnak attitűdjeik esetleges változásáról is, azonban sajnos az egyesületnek eddig nem volt lehetősége arra, hogy ezeket átfogóan elemezze és értékelje. Ha ez megtörténik, minden bizonnyal nagyon érdekes képet kaphatunk majd a középiskolások előítéleteiről és a program hatékonyságáról.

A programnak a résztvevők attitűdjeire gyakorolt hatását vizsgálta Lányi Katalin is öt főiskolai csoportban (2011). Ennek a kutatásnak előnye, hogy a diákok több nappal a foglalkozás előtt és után is töltöttek ki kérdőívet, így nyomon követhető az attitűdjeikben bekövetkezett változás. Az eredmények ígéretesek: a férfi hallgatók körében drasztikusan visszaesett a melegeket teljesen elutasítók aránya 46 százalékról 10 százalékra, emellett a teljesen elfogadók aránya 11 százalékról 24 százalékra nőtt. A nőknél is volt változás, a teljes elfogadás aránya 64 százalékról 78 százalékra emelkedett, míg a teljes elutasítás 8 százalékról 2 százalékra csökkent. Természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni egyetlen példa alapján, ugyanakkor helyénvalónak látszik feltételezni, hogy a program sikeresen indít el változásokat a diákokban (Lányi 2011).

5.3 Haver Informális Zsidó Oktatási Közhasznú Alapítvány

A Haver Alapítvány 2002-ben alakult, elsődleges célja a társadalomban meglévő, zsidósággal kapcsolatos tévhitek eloszlatása. Az alapítvány önkéntes oktatói esősorban középiskolásoknak és egyetemistáknak tartanak interaktív, 90 perces foglalkozásokat. Az osztálytermi program során a diákok közelebbről megismerkednek a zsidó kultúrával, valamint az identitás dilemmáival, és megpróbálnak válaszolni a kérdésre, hogy kik is egyáltalán a zsidók? Az alapítvány a diákoknak zsidónegyed-sétákat is szervez, és a történelmi helyszínek végiglátogatása során ismerttet meg a zsidó hagyományokkal és közösségekkel. A foglalkozások célja, hogy a diákok elgondolkodjanak, felülbírálják saját nézeteiket és nyitottabbá váljanak nem csak a zsidóságra, hanem más, az övéktől eltérő vallási és kulturális kisebbségekre is.

A programról átfogó értékelés, hatékonyságvizsgálat nem született. A diákoknak és a tanároknak a foglalkozások után lehetőségük van – most már az interneten is – egy anonim értékelőlap kitöltésére, ám mivel mindez önkéntes alapon működik, csak a foglalkozások résztvevőinek töredéke küld visszajelzést.

Az iskolai foglalkozások mellett a Haver jelen van fesztiválokon és kulturális eseményeken, oktatási anyagok és módszerek kidolgozásával pedig segíti a pedagógusok munkáját.

5.4. Uccu Roma Informális Oktatási Alapítvány

Az Uccu Alapítvány a Haver mintájára alakult 2010-ben azzal a céllal, hogy lehetőséget teremtsen a találkozásra és a dialógusra roma és nem roma fiatalok között. Az Uccu módszerei és foglalkozásai nagyban hasonlítanak a Haver alapítványéhoz: az önkéntes óraadók itt is az informális oktatás, interaktív játékok segítségével tájékoztatnak, személyes történeteket mesélnek el, eloszlatják a tévhiteket. A fő cél, hogy a diákok minél több információra, személyes tapasztalatra tegyenek szert a romákkal kapcsolatban, és minél nyitottabbá váljanak egymás és a külvilág iránt. A középiskolásoknak szóló 90 perces „Roma identitás” foglalkozás során a tanulók megismerkednek a hazai cigányság helyzetével, azzal, hogy semmi sem „fekete-fehér”,

és a többségi társadalom nyitottsága és befogadása is szükséges a romák és nem romák békés együttéléséhez. Az Uccu 2012-ben indította el általános iskolásoknak szóló programját, ahol 45 percben, játékos keretek között beszélgetnek elfogadásról, másságról, toleranciáról. Az alapítvány a Haver zsidónegyed-sétájának mintájára 2013 óta szervez „VIII. kerület sétát”, melynek során a diákok megismerkedhetnek a körzet szocio-kulturális érdekességeivel, és személyes történeteket hallhatnak az önkéntesektől.

Az Uccu középiskolai foglalkozásának hatékonyságáról 2012-2013-ban született egy átfogó kutatás (Váradí 2013). A vizsgálat során a foglalkozások előtt és után kérdőíves adatfelvétel történt a diákok körében, ezen kívül sor került csoportos interjúkra is két alkalommal tanulói, egy alkalommal tanári részvétellel.

A kérdőívekre adott válaszok és a csoportos interjúkban elhangzottak is egybehangzóan azt mutatják, hogy a résztvevő tizenévesek örömmel és érdeklődéssel fogadták az Uccu Alapítvány foglalkozását. Többen is kiemelték, hogy a foglalkozáson olyan témák kerültek elő, amelyekről máskor ritkán vagy sosem esik szó, és különösen értékelték a foglalkozásvezetők nyitottságát és őszinteségét. A kutatási eredmények arra a kérdésre, hogy a foglalkozás képes volt-e elindítani az előítéletek csökkenésének folyamatát, nem adnak egyértelmű választ. Mind az interjúkban elhangzottak, mind a kérdőívek eredményei azt mutatják, hogy a foglalkozás hatására a diákok alapvető véleménye nem változott meg a romákról. Mindez azonban nem jelenti, hogy a foglalkozás hiábavaló lett volna, mivel elindított számos kedvező folyamatot: Azzal az állítással, hogy *„könnyen el tudom képzelni, hogy milyen érzés lehet romának lenni”*, szignifikánsan többen értettek egyet a foglalkozás után, mint előtte, és a kérdőív tanúsága szerint kis mértékben növekedett azok aránya is, akik *„rosszul érzik magukat, ha valaki szidja a romákat”*. Tehát a romák iránti empátia növelését, az életük és mindennapjaik átélhetőségét sikeresen valósította meg az Uccu programja (Váradí 2013).

A kutatás a program erősségeinek és hiányosságainak feltárásával és javaslatok megfogalmazásával nagyban hozzájárult a foglalkozások fejlesztéséhez.

6. Az érzékenyítő foglalkozások elemzése

Az alábbiakban a négy szervezet egy-egy középiskolai érzékenyítő foglalkozását: a *Melegség és megismerés* programot, a *Migrációról iskolásoknak* programot, a *Roma identitás* foglalkozást, illetve a Haver Alapítvány *Identitás, tolerancia* foglalkozását hasonlítom össze. Kitérek az egyes programok közös pontjaira, de rámutatok az esetleges különbségekre is, és megpróbálom feltárni ezek okait.

6.1. A foglalkozások közös kiindulópontja: az ismeretek hiánya

Mind a négy szervezet tevékenységének egyik kiindulópontja, hogy az előítéletek nagy része az ismeretek hiányára vezethető vissza. Mind a roma, a homoszexuális, a zsidó és a bevándorló kisebbségre igaz, hogy csak elvétve vagy egyáltalán nem jelennek meg az iskolai tananyagban, s ha mégis, akkor gyakran inkább az előítéletek kialakulásához járulnak hozzá, mint a nagyobb elfogadáshoz (Takács 2007; Váradi 2013). Számos, az egyes kisebbségekkel szembeni diákokban élő prekoncepció nem a megismert és átélt élményekből, hanem a közvetetten hallottakból, látottakból táplálkozik, s bizony ide tartoznak a média gyakran torz, szenzációhajhász beszámolóí, illetve a szélsőséges internetes kommentek is (Váradi 2011). Gyakori, hogy a tanulók nem is találkoztak még korábban annak a kisebbségnek a tagjaival, amellyel kapcsolatban véleményt nyilvánítanak: a *Melegség és megismerés* program önkéntesei jelentik az első látható, önmagukat felvállaló meleg személyekkel való találkozást (Lányi 2011); a Haver önkéntesei az első „élő zsidók” akikkel a diákok beszélgethetnek¹¹; de a bevándorló, illetve roma kisebbségek esetén is gyakori, hogy a program résztvevői még csak „látásból” találkoztak velük.

Több beszámoló hívja fel a figyelmet a pedagógusok problémáira is: mivel a tanárok sincsenek mindig tisztában a tényekkel, ha fel is merülnek kérdések, arra gyakran nem tudnak válaszolni; ha egy, az osztályba járó kisebbség tagját bántalmazás éri, nem

¹¹ Balkányi Nóra (2013): "Nem láttak még zsidót" - Egy alapítvány az előítéletek ellen. (http://magyarnarancs.hu/elet_mod/nem-lattak-meg-zsidot-84971) *Magyar Narancs*. (Utolsó megtekintés: 2014. április 7.)

tudják, hogyan lépjenek fel (Takács 2007); sőt, az is előfordulhat, hogy maguk is előítéletes, kirekesztő magatartást tanúsítanak (Takács 2007; Dombos et al. 2011).

A foglalkozások elsődleges célja tehát, hogy az adott kisebbségről információt adjon át, és elindítson egy olyan szabad, őszinte diskurzust, ahol a diákok feltehetik a kérdéseiket, és válaszokat is kapnak rájuk. A programok megelőző jellegűek; azért a középiskolában jelennek meg, mert itt lehet legjobban elérni azt a korosztályt, amelynek már van véleménye a világról, ugyanakkor nézetei formálhatók, előítéletei még nem rögzültek. A programok nem a meggyőzésre törekednek, hanem arra, hogy a tanulóknál olyan folyamatokat indítsanak el, amelyek egy nyitottabb, kritikusabb gondolkodást segítenek elő. Ehhez nem csak az egyes feladatok, hanem a foglalkozás légköre is hozzájárul.

6.2. A foglalkozások légköre

Az egyes szervezetek iskolai érzékenyítő foglalkozásai kivétel nélkül az informális oktatás eszközeivel élnek. Ennek lényege, hogy olyan – a hagyományos, formális oktatási módszerektől eltérő – légkört teremt, amelyben a diákok felszabadultan, aktívan tudnak részt venni.

A foglalkozások során a diákok mindig körben ülnek, így mindenki egyenlő mértékben tud bekapcsolódni a közös munkába. Az óra során a foglalkozás vezetői és a diákok egyenrangúak, partnerek: tegeződnek, a feladatokban együtt vesznek részt. Az óraadó önkéntesek általában fiatalok, akikhez a diákok közel érezhetik magukat. A foglalkozásokat minden esetben legalább két személy tartja, szemben a hagyományos iskolai órákkal, ahol minden figyelem egy tekintélyszemélyre összpontosul. A „Migrációról iskolásoknak” foglalkozáson a gyerekek névtáblát viselnek, így a foglalkozásvezetők a nevükön tudják őket szólítani. Erre azért is van lehetőség, mert ez az egyetlen olyan program, amely a résztvevő osztályokat nem csupán egyszer, hanem sorozatosan keresi fel. A többi szervezet foglalkozása esetében időhiány miatt csak rövid ismerkedős játékokra van lehetőség.

Az informális órák során a foglalkozás vezetői arra biztatják a diákokat, hogy bátran mondják el a véleményüket és kérdezzenek; nincsenek jó és rossz válaszok, és

nincsenek buta kérdések sem. Hangsúlyozzák emellett – gyakran a táblára írt szabályok felállításával – hogy fontos, hogy hallgassuk meg egymást, tartsuk tiszteletben társaink véleményét, ne vágjunk a másik szavába. Ha valaki véleményt nyilvánít, meg is kell indokolnia azt, és teret kell engednie arra, hogy mások esetleg ellenvéleményt fogalmazzanak meg. Az interaktív, gyakran játékos feladatok során a diákoknak néha párokban vagy kiscsoportokban kell dolgozniuk, ahol mindenki érvényesülhet.

Az informális oktatás segítségével fejleszthető a demokratikus vitakultúra és a kritikai gondolkodás. A diákok így közvetett módon sajátíthatnak el olyan eszközöket, amelyek segítségével felül tudják bírálni korábbi nézeteiket, és nem fogadnak el adottként mindent, amit látnak és hallanak. A foglalkozások célja tehát elsősorban információátadás és a nyitott gondolkodás elősegítése, semmiképpen sem valamiféle direkt meggyőzés.

6.3. A legfontosabb fogalmak tisztázása

A foglalkozások fontos és gyakran kiinduló eleme az egyes témákhoz kapcsolódó fogalmak tisztázása. Sokszor előfordul, hogy a diákoknak csak homályos ismereteik vannak arról, mit is takarhat egy-egy kifejezés. Mindegyik program esetében kulcsszóként jelenik meg az identitás fogalma: kérdésekkel, beszélgetéssel próbálják a diákokat rávezetni arra, mit is jelent számukra a saját identitásuk, milyen sok, összetett elemből áll, és gyakran mekkora különbségek bukkannak fel már egy osztályon belül is. A Menedék Egyesület az általános iskolásoknak szóló foglalkozás-sorozatát identitásunk „rétegei” szerint fűzi fel: a gyerekeknek az első foglalkozás alkalmával „identitáshagymát” kell készíteniük. A négy rétegből álló „hagyma” külső levelei az egyénre jellemző öltözködési, étkezési szokásokról szólnak, míg „beljebb” haladva fokozatosan egyre komolyabb témákkal találkoznak a gyerekek, például a jó és rossz tulajdonságok, a barátválasztás, a vallások és legfontosabb értékek kérdéseivel.

A középiskolásoknak szóló foglalkozás-sorozat első alkalma hasonló módon az identitásról szól, itt úgynevezett „identitástérképet” rajzolnak a tanulók: igyekeznek összeszedni minden olyan fogalmat, melyet a „menekült” szó előhív.

A Haver Alapítvány foglalkozásának központjában a *zsidó* fogalmának jelentése áll. Míg a többi kisebbség - bevándorló, menekült, homoszexuális, roma - jelentése viszonylag tisztázott, a Haver foglalkozása arra hívja fel a figyelmet, hogy korántsem egyértelmű, kiket is nevezünk zsidónak. A program arra kíván rávilágítani, hogy nem beszélhetünk egységes zsidó közösségről (következésképpen például „nagy zsidó összeesküvésről” sem) hiszen a zsidókat nagyon sokféleképpen tudjuk definiálni, és ők is számos különböző módon határozzák meg önmagukat. A Haver programja öt nagy lehetséges definíciót említ: a *vallás*, a *nép*, a *hagyomány és kultúra*, a *sorsközösség* és a *személyes érzés* definícióját.

6.4. A sztereotípiák előhívása

Fontos, hogy a foglalkozások vezetői csak azokra a véleményekre, előítéletekre tudnak reagálni, amelyek előkerülnek a beszélgetések során, ezért a programok olyan feladatokat is tartalmaznak, amelyek a sztereotípiákat szándékosan előhívják. Ehhez tapasztalataim szerint a foglalkozások kétféle módszert használnak.

A Haver Alapítvány és az Uccu alapítvány foglalkozásán ennél a feladatnál színes fotók kiosztására kerül sor.

A Haver programján a fotók különböző arcokat ábrázolnak, és a diákok feladata az, hogy eldöntsék a saját képükről, hogy zsidót ábrázol-e, vagy sem. Döntésüket indokolniuk kell, társaik pedig reagálhatnak a hallottakra. Ennél a feladatnál jellemzően előkerül, hogy a tanulók milyen tipikus arcvonásokat tulajdonítanak a zsidóknak. A beszélgetés során a diákok előbb-utóbb belezavarodnak a mondanivalójukba, elismerik, hogy tanácstalanok a döntésükkel kapcsolatban, végül kicsit meglepetten fogadják a tényt, hogy minden kép jeruzsálemi lakost ábrázol – a sötét hajú, szakállas öreg éppúgy zsidó, mint a világos szemű, szeplős lány.

Az Uccu foglalkozásának esetében hasonló gyakorlatra kerül sor, ám itt a diákok olyan fotókat kapnak, ahol a szereplők arca ki van takarva. A tanulók így többnyire a bőrszín, ruhaviselet és környezet alapján tesznek kísérletet arra, hogy megállapítsák, cigány van-e a képen. A fotók szándékosan úgy vannak összeállítva, hogy a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat és előítéleteket könnyen előhívják. Végül mindenki megkapja az eredeti,

nem kitakart képet, és lehetősége van felülbírálni korábbi döntését. A gyakorlat jó lehetőséget teremt arra, hogy a diákok rájöjjenek, semmi sem „fekete-fehér”, és valaki identitásáról koránt sem hozhatunk egyértelmű döntést külső jegyek alapján.

A Menedék és a Labrisz egyesületek esetében a sztereotípiák sokkal direkter módon kerülnek elő. Állítások hangoznak el az adott kisebbséggel kapcsolatban, a diákoknak pedig a terem egy-egy oldalát kell választaniuk aszerint, hogy egyetértenek-e vele, vagy sem. A gyakorlatban minden tanuló részt vesz, így azonnal jól felmérhető, hogyan gondolkodik a csoport az egyes kérdésekben. Miután a sztereotípiák ily módon terítékre kerültek, egy közös beszélgetés során vitathatják meg a diákok, miért álltak éppen oda, ahova.

Úgy gondolom a két technika a két-két csoport közti fő különbségben rejlik: míg a *homoszexuális* és *bevándorló* fogalmak viszonylag tisztázottak, sokkal ellentmondásosabb, kik is a zsidók vagy a romák. A Haver és az Uccu foglalkozása ezekre a főként elvont kérdésekre mutat rá, míg a Menedék és a Labrisz játéka sokkal gyakorlatiasabb kérdésekben bírja döntésre a diákokat.

6.5. A foglalkozások kulcseleme: a személyesség

A Haver önkéntesei zsidó fiatalok, az Uccu foglalkozásait romák tartják, míg a Melegség és megismerés foglalkozásvezetője minden esetben egy meleg fiú és egy leszbikus lány. Egyedül a Menedék Egyesület foglalkozását nem az adott kisebbségből származó személyek tartják, érthető okokból: a hazánkba érkező bevándorlók sokszor már csak a nyelvi akadályok miatt sem lennének alkalmasak arra, hogy hasonló foglalkozásokat tartsanak, de a Magyarországon élő közel kétszáz etnikumot nem is tudná reprezentálni néhány foglalkozásvezető.

Az érzékenyítő programok segítségével azok a diákok, akik mindennapi életük során ritkán találkoznak kisebbségekkel, a foglalkozás során lehetőséget kapnak a személyes beszélgetésre. Jelentős különbségeket találunk azonban az egyes programok között aszerint, hogy ez a személyesség mennyire kap hangsúlyt a foglalkozáson belül.

Egyértelműen a Melegség és megismerés program esetében a legnyomatékosabb a foglalkozásvezetők identitása. Közvetlenül a foglalkozás bevezető, bemutatkozó játéka

után mindkét önkéntes mesél arról, hogyan is éli meg saját homoszexualitását. Őszintén beszélnek a családi történetekről, barátaikról és párkapcsolataikról. Ezután a diákoknak lehetőségük van kérdéseket feltenni.

Az Uccu foglalkozása során az önkéntesek nem számolnak be külön arról, hogyan élik meg azt, hogy romák, viszont a bemutatkozás során egyértelművé teszik, hogy cigánynak vallják magukat, és a foglalkozás további részében is időről-időre személyes történeteket kapcsolnak a diákok által elmondottakhoz.

A Haver Alapítvány foglalkozásán az önkéntesek nem mindig jelzik a diákoknak, hogy zsidók, sőt, néha játékosan megkérlik az osztályt, tippeljék meg, vajon zsidók-e vagy sem. Ennek ellenére, ha a foglalkozás során úgy ítélik meg, hogy szükséges, hozzákapcsolják személyes történeteiket az elhangzottakhoz. Gyakran a két foglalkozásvezető zsidó identitása közti különbség is hangsúlyozza a diákok számára a zsidóság sokszínűségét.

A foglalkozásvezetők személyessége, közvetlensége szinte azonnal egy nagyon őszinte légkört teremt, ahol a diákok könnyen feloldódnak, és nem félnek feltenni akár a legintimebb kérdéseket sem. Előfordult, hogy a diákok személyes ügyben kértek tanácsot a program vezetőitől. Az Uccu foglalkozásának hatékonyságvizsgálata során is az derült ki, hogy a diákok a személyes történeteket értékelték leginkább (Váradi 2013). A „Migrációról iskolásoknak” foglalkozásait ugyan nem migránsok tartják, de kivétel nélkül olyan felkészült szakemberek és önkéntesek, akiknek számos személyes tapasztalatuk van menekültekkel és bevándorlókkal. Mivel a foglalkozásokat az adott iskolában mindig ugyanazok a foglalkozásvezető-önkéntes párok tartják, megismerhetik az osztályok, gyerekek sajátosságait, igényeit, és reflektálhattak a korábbi foglalkozásokon történetekre; a diákok pedig megszokják őket, és bizalommal fordulnak feléjük. Ezen kívül a foglalkozások során számos olyan feladat kerül elő, ahol a gyerekek személyes történetekről, migráns életutakról olvashatnak vagy néznek kisfilmet, így a személyesség, ha közvetetten is, de kiemelten megjelenik a programban.

Úgy tűnik, a személyesség hangsúlyozottabban jelenik meg a leginkább kirekesztett csoportokban, így a homoszexuális és roma kisebbség esetében, de fontos szerepet kap a migrációs foglalkozáson is, míg a legkevésbé elutasított csoport, a zsidók esetében már jóval kisebb hangsúllyal van jelen.

Személyes találkozások lehetőségét teremtik meg a terepen történő foglalkozások, így a Haver Alapítvány zsidónegyed-sétája, az Uccu VIII. kerület sétája és a Menedék Egyesület migránsnegyedeket felkereső programja is. A Labrisz Egyesület esetében valószínűleg azért nem találkozhatunk ilyesmivel, mert jelenleg nincs Budapestnek homoszexuális negyede.

6.6. A diákok reakciói

Néhány foglalkozás meglátogatása után nem lehet komolyabb következtetést levonni a programokról, ugyanakkor kirajzolódott néhány általános mintázat a résztvevő diákok viselkedésében is. Általánosan elmondható, hogy a tanulóknak először szokatlan az új, informális légkör. Gyakran passzívak, visszahúzódóak, és sok biztatásra van szükségük ahhoz, hogy merjenek önállóan kérdezni és véleményt alkotni. Egy idő után azonban úgy tűnik, hat rájuk az önkéntesek nyitottsága és közvetlensége, és maguk is felszabadultabban vesznek részt a játékokban. Különösen a Menedék Egyesület kreatív foglalkozásai váltottak ki nagy tetszést nem csak az alsós, hanem a gimnazista diákok körében is. Bebizonyosodni látszik az, hogy ennek a korosztálynak nagyon kevés valós információja van az egyes kisebbségekről: sok kérdésre nem tudnak válaszolni, gyakran naivan formálnak véleményt, és jellemző, hogy az egyes kisebbségek arányát a társadalomban rendkívül eltúlozzák (például a 4-7 százalék helyett 30 százalékra teszik a melegek arányát, vagy úgy becsülik, hogy hazánkban – a becsült maximum százhuszezer helyett – egymillió zsidó él). Bár a foglalkozásvezetők elmondása alapján időről-időre előfordul, az általam meglátogatott foglalkozásokon nem hangzott el ellenséges, nyíltan elutasító vélemény. A diákok előítéletes nézeteiket gyakran óvatosan, körülírva fogalmazzák meg, ami arra enged következtetni, hogy az előítéletességre nem normaként, hanem valami helytelenként gondolnak.

Fontos kiemelni, hogy az egyes foglalkozások alakulása számos tényezőtől függ, nincs két egyforma óra. A program menetét befolyásolja, hogy milyen iskolában zajlik (az egyes intézmények között gyakran jelentős különbségek vannak a diákok hozzáállásában). Általában könnyebb haladni a feladatokkal, ha kicsi az osztálylétszám, és megnehezíti a foglalkozásvezetők dolgát, ha nem egy osztály vesz részt a programon,

hanem több csoport összevonva; ilyenkor ugyanis a diákok ismeretlen közegbe kerülnek, nehezebben mernek megszólalni. Az óra menetét befolyásolja az is, jelen vannak-e pedagógusok. Az önkéntesek gyakran külön kérik, hogy tanár ne legyen bent a foglalkozáson, mert jelenléte – különösen akkor, ha véleményt is nyilvánít – hátráltatja a diákok felszabadult kibontakozását. A foglalkozás menete nagyban függ attól, 45 vagy 90 perc hosszúságú-e. Sajnos sokszor a 90 perc is kevésnek bizonyul, a 45 perc pedig gyakran szinte semmire sem elég. A program előtt minden önkéntes felkészítő tréningben részesül, de természetesen mindegyikük saját személyiségét is hozzáadja a foglalkozáshoz, így az óra menete nagyban függ attól, ki vezeti. Fontos, hogy a foglalkozásvezetők fenn tudják tartani a diákok figyelmét, és alkalmazkodni tudjanak az igényeikhez – mivel a tanulók érdeklődése alakítja a program kimenetelét, az önkénteseknek képesnek kell lenniük arra, hogy megérezzék, mely feladatoknál érdemes többet időzni.

7. Összefoglalás

Tekintve a külföldi és hazai példákat, azt látjuk, hogy jelentős különbség mutatkozik az előítélet csökkentés gyakorlatában Magyarország és a nyugat között. Míg az Egyesült Államokban és Németországban is az állam jelentős pénzbeli összegekkel támogatja az előítéletesség mérséklésére irányuló programokat, hazánkban az egyes civil szervezetek alulról szerveződve, gyakran politikai ellenszélben, kizárólag pályázati pénzekből és adományokból tudnak működni, önkéntes foglalkozásvezető-gárdával. Ennek ellenére úgy tűnik, sok tekintetben mégsem vagyunk nagyon „lemaradva”: a külföldi példák során azt láttuk, hogy köszönhetően a megfelelő monitorozás hiányának, kutatások és programok százai sem voltak elegendők arra, hogy sikerüljön megtalálni a való életben is működő, hatékony gyakorlatokat.

Kutatásom során nem találtam jelentős különbségeket az egyes civil szervezetek érzékenyítő programjai között. Bár eltérés mutatkozik abban, melyik foglalkozás hova helyezi a fő hangsúlyokat, alapvetően a programok menete, az egyes feladatok és a

célkitűzések között is számos hasonlóságot találunk. Így a hipotézisem csak részben igazolódott be.

7.1. Általános javaslatok a hazai előítéletek csökkentéséhez

Allport már a múlt század közepén hangsúlyozta, hogy a társadalomtudomány sokat tud tenni az előítéletesség csökkenésére irányuló programok hatékonyságának növelésében, egyrészt azért, mert többé-kevésbé előre meg tudja jósolni, hogy az egyes célcsoportokat hogyan érdemes megközelíteni, másrészt azért, mert bejáratott és jól működő módszereket szolgáltat ahhoz, hogy a már működő programokat megfelelően kiértékeljük (Allport 1999). Paluck és Green is hangsúlyozzák (2009), hogy nagy szükség van a futó projektek eredményességének mérésére ahhoz, hogy következtetéseket vonhassunk le a hatékonyságukról és képesek legyünk a továbbfejlesztésükre. Ezért érdemes lenne olyan hazai kutatásokat végezni, amelyek az egyes előítélet csökkentő programokat értékelik, nem csak rövidtávon, hanem hosszabb idő elteltével is. Gyakran azt látjuk, hogy éppen ez az utánkövetés marad el idő vagy anyagi források hiányában, holott valójában a program hatékonyságát növelő befektetésről lenne szó.

Az értékelésen kívül számos javaslat fogalmazható meg a hazai előítéletek csökkentésével kapcsolatban. Először is mindenképp szükséges lenne egy olyan politikai-társadalmi közeg megteremtése, amely támogatja az érzékenyítő programok működését. Mivel az iskolai érzékenyítő programok csak ott jelennek meg, ahová hívják őket, érdemes kiemelni, hogy csak olyan osztályokat, iskolákat érnek el, amelyekben eleve megvan egy bizonyos fokú nyitottság a foglalkozások felé. Ezért fontos lenne az iskolák, pedagógusok érdeklődésének növelése, és érdemes elgondolkodni azon is, hogyan lehetne elérni azt a réteget, amelyik nem motivált a változásra. Paluck és Green is hangsúlyozzák (2009) hogy az előítélet csökkentő foglalkozások minden esetben a formálható, és nem a jól berögzült, „hard-core” előítéleteket célozzák, holott Magyarországon is azt tapasztaljuk, hogy a legelőítéletesebb csoport az, amelyik hangadóként leginkább meghatározza a kisebbségekről folyó szélsőséges diskurzusokat, befolyásolva ezzel a többségi társadalom véleményét is.

Hasznos lenne, ha a programok kilépnének az iskola keretei közül, és megpróbálnának elérni más célcsoportokat is, az amerikai és német példákat követve megjelenhetnének például munkahelyi tréningeken vagy helyi közösségek szintjén.

Fontos lenne a szakma képviselői közötti hatékony együttműködés, az állandó tapasztalatcsere, a jelentős elméletek – például a kontaktushipotézis (Allport 1999) és a társadalmi kategorizációs hipotézis (Tajfel 1980) átültetése a gyakorlatba, és a már jól működő példák szélesebb körben való terjesztése is.

7.2. Javaslatok az általam vizsgált programok számára

Mindegyik általam vizsgált program esetében szükséges lenne elvégezni egy olyan átfogó vizsgálatot, amely fel tudja tárni a foglalkozások erősségeit és hiányosságait, és méri a hatékonyságukat nem csak rövid-, hanem hosszútávon is. Erre azért is lenne szükség, mivel feltételezhető, hogy a foglalkozások inkább hosszútávon fejtik ki hatásukat. Egy ilyen vizsgálat során rá lehetne kérdezni arra, a foglalkozás mely részei tetszettek leginkább a gyerekeknek, mi az, amiről még szívesen hallanának. Így kialakulhatna egy, a tanulók igényeihez szabott, őket jobban lekötő program, ami maradandóbb élményt tudna nyújtani. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a diákok kifejezetten élvezték a kreatív feladatokat és érdekelték őket a személyes történetek. Mivel a legtöbb szervezet csak egyszer látogat meg egy osztályt, rendkívül fontos, hogy ez a találkozás olyan élmény legyen, amely megmarad a diákokban.

Egyértelmű, hogy a programok hatékonyabbak lennének akkor, ha az önkéntesek több alkalommal keresnének fel egy osztályt. Érdemes lenne elgondolkodni ennek lehetőségén, akár a Menedék Egyesület mintájára.

Mivel a foglalkozások hatékonysága sokszor az önkéntes vezetők rátermettségén múlik, fontos, hogy megfelelő tréningekben részesüljenek, és technikákat tanuljanak arra, mit tehetnek, ha olyan, a foglalkozás menetét hátráltató viselkedéssel találkoznak, mint például a nagyfokú passzivitás, vagy a nyíltan ellenséges vélemények. Végezetül fontos lenne az is, hogy az egyes foglalkozások alkalmazkodjanak a diákok igényeihez, így érdemes lenne többféle alternatívát kidolgozni a programok menetére.

Bár az egyes szervezeteknek kevés lehetőségük van arra, hogy programjaik hatását társadalomtudományos módszerekkel mérjék, számos tényező bizonyítja, hogy semmiképp sem fölöslegesek vagy haszontalanok: a foglalkozások zárókörében a diákok gyakran említik, hogy jól érezték magukat és sokat tanultak. Hasonló visszajelzések érkeznek a pedagógusoktól is, akik egymásnak ajánlva a programot, évek óta rendszeresen hívják a foglalkozásokat az iskoláikba. Valóban tiszteletre méltó az a lelkesedés, amellyel a programok koordinátorai és önkéntesei végzik a tevékenységüket. Gyekvezve adottságaikat és lehetőségeiket maximálisan kihasználni, fáradhatatlanul küzdenek azért, hogy az egyes kisebbségekre érzékeny, nyitott befogadó társadalom alakuljon ki Magyarországon.

IRODALOMJEGYZÉK

Allport, G. W. (1999): *Az előítélet.* Budapest: Osiris Kiadó.

Anti-Defamation League (2012): „ADL Survey in Ten European Countries Finds Anti-Semitism at Disturbingly High Levels” (<http://www.adl.org/press-center/press-releases/anti-semitism-international/adl-survey-in-ten-european-countries-find-anti-semitism.html>) *ADL.* (Utolsó megtekintés: 2014. március 29.)

Aronson, E. – Blaney, N. – Stephan, W. – Sikes, J. – Snapp, M. (1978): *The Jigsaw Classroom.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Balassa Szilvia (2006): Cigányellenesek, antiszemita, xenofóbok. In Bakó Boglárka, Papp Richárd, Szarka László szerk.: *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest: Balassi Kiadó.

Balkányi Nóra (2013): "Nem láttak még zsidót" - Egy alapítvány az előítéletek ellen. (http://magyarnarancs.hu/elet_mod/nem-lattak-meg-zsidot-84971) *Magyar Narancs.* (Utolsó megtekintés: 2014. április 7.)

Bernát Anikó (2010): Idegellenesség Magyarországon és a Visegrádi országokban. In Hárs Ágnes, Tóth Judit szerk.: *Változó migráció, változó környezet.* Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutatató Intézet.

Csepeli György (2005): *Szociálpszichológia.* Budapest: Osiris Kiadó.

Dencső Blanka - Sik Endre (2007): Adalékok az előítéletek mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio*, 16(1), 50-66.

Dombos Tamás – Takács Judit – P. Tóth Tamás – Mocsonaki László (2011): Az LGBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése. In Takács Judit szerk.: *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

ELTE (2011): *Kitől tartunk jobban, a romáktól vagy az adóhatóságtól?* Az ELTE Társadalomtudományi karának közleménye. (Letölthető: tatk.elte.hu/dokumentumtar/doc_download/2012-eltetatkutatasijelentes)

Erős Ferenc (2007): Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában. *Educatio*, 16(1), 3–9.

Lányi Katalin (2011): Homofóbia főiskolások körében és egy előítéletesség-csökkentő program hatásai. In Takács Judit szerk.: *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan kiadó.

Menedék - Migránsokat Segítő Egyesület (2013): *Hazai és Európai jó gyakorlatok az interkulturális pedagógia és a migráns gyerekek integrációja területén*. (Letölthető: <http://tudastar.menedek.hu/>)

Örkény Antal – Váradi Luca (2010): Az előítéletes gondolkodás társadalmi beágyazottsága, nemzetközi összehasonlításban. *Alkalmazott Pszichológia*, 12(1-2), 29–46.

Paluck, E. L. - Green, D. P. (2009): Prejudice Reduction: What Works? A Review and Assessment of Research and Practice. *Annual Review of Psychology* 2009. (60), 339–367.

Publicus Research (2009): Cigányellenesség a norma. *Publicus*, május 3. (http://www.publicus.hu/blog/ciganyellenesseg_norma/) (Utolsó megtekintés: 2014. március 29.)

Simonovits Bori (2013): Bevándorlók diszkriminációja – kisebbségi és többségi szemmel. In Kováts András szerk.: *Bevándorlás és integráció*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Síklaki István (2010): *Előítélet és tolerancia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szántó T. Gábor (2012): „Nő az antiszemitizmus: Ki és mit tesz ellene?” Szombat, március 21. (<http://www.szombat.org/politika/4404-no-az-antiszemitizmus-ki-es-mit-tesz-ellene>) (Utolsó megtekintés: 2014. április 9.)

Szántó T. Gábor (2014): „A magyar antiszemitizmus nem kirívó, de nincs ok a megnyugvásra.” Szombat, január 21. (<http://www.szombat.org/politika/a-magyar-antiszemitizmus-nem-kirivo-de-nincs-ok-a-megnyugvasra>) (Utolsó megtekintés: 2014. március 29.)

Tajfel, H. (1980): Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In Csepeli György szerk.: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és jogi könyvkiadó.

Tajfel, H. (1998): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In Erős Ferenc szerk.: *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Takács Judit (2007): Előítélet és megkülönböztetés az iskolában. Lesbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) fiatalok iskolai tapasztalatai Európában. *Educatio* 16(1), 67-83.

Takács Judit (2011): Homofóbia Magyarországon és Európában. In Takács Judit szerk.: *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Váradai Luca (2011): Utánpótlás. Fölmérés a tizenévesek előítéletességéről. *Magyar Narancs* 23 (35), 16–17.

Várad Luca (2012): *Youths trapped in prejudice.* Doktori disszertáció, Humboldt - Universität zu Berlin.

Várad Luca (2013): *Az Uccu Roma Informális Oktatási Alapítvány „cigánynak lenni – ismerjük meg egymást!” című középiskolai foglalkozásának értékelése.*